

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ У ВІДКРИТІЙ ТА ЗАКРИТІЙ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглядаються типи комунікативних стратегій як технологій соціальної комунікації у відкритій та закритій соціальних системах.

Вступ

За умов глобалізації світу зростає роль комунікації як способу регулювання взаємодії індивідів, груп та спільнот. Виконуючи функції передання інформації, трансляції досвіду, соціалізації, комунікація трансформується разом із суспільством. Глобалізація комунікаційних каналів, які пронизують усі сфери життя соціуму, призводить до соціальних змін. Так, розвиток техніко-технологічних засобів комунікації і пов'язана з ним зростаюча інформатизація соціального життя полегшує спілкування, зближує раніше закриті одна для одної культури, створює нові підстави особистісної репрезентації. Однак, з іншого боку, за рахунок опосередкованості спілкування, віртуалізації комунікаційного процесу, підвищення впливу інтерпретаційних схем на почуття та настрої мас, створює небачені досі можливості для маніпулювання масовою свідомістю. Процеси світової комунікативної інтеграції актуалізують питання розрізненнь комунікативних процесів у закритих та відкритих соціальних системах. Демонтаж тоталітарної системи на пострадянському просторі призвів до формування нових демократичних інститутів, які характерні для відкритого суспільства. Можливість управління комунікативним процесом обумовлює необхідність дослідження комунікативної стратегії як єдності процесів осмисленого планування та реалізації соціальної взаємодії. Це дасть змогу спрогнозувати закономірності розвитку комунікативних стратегій як факторів стабілізації або дестабілізації суспільства, що є актуальним в умовах включення України як рівноправного суб'єкта у світовий інформаційний простір.

Аналіз досліджень та публікацій

Друга половина ХХ ст. характеризується підвищенням інтересу до комунікативної проблематики як міждисциплінарної області досліджень, що склалася із самостійних напрямів у лінгвістиці, риториці, соціології, політології, педагогіці, соціальній психології, антропології. Посилення уваги свідчить про те, що поняття «комунікація» переживає переосмислення. Комунікація, яка раніше визначалась як канал передання інформації та з'єднувальна ланка суспільства, починає трактуватись як «процес, в якому символічно оформлюється та переоформлюється наша ідентичність, наші соціальні зв'язки та відносини, наш загальний світ значимих об'єктів та подій, наші почуття та думки, наші способи вираження цих соціальних реальностей, що будується» [17, с. 125]. Таким чином, складові процесу комунікації уявляються не закріпленими раз і назавжди, а такими, що рефлексивно конституюються в самому процесі комунікації.

Визначення комунікації як конструктивного соціального процесу актуалізує питання про комунікативні стратегії, покликані знайти найбільш ефективні методи організації соціальної взаємодії. Це завдання комунікативних стратегій набуває особливої актуальності у зв'язку із глобалізаційними процесами, які обумовлюють взаємозалежність різних соціальних систем, зростання різноманітних та чисельних способів взаємодії.

Дослідники природи та функцій комунікативних стратегій беруть на озброєння концепції Л. Виготського (про інтеріоризацію соціального досвіду) [8], О.Леонтьєва (про діяльнісну основу особистості) [9], К. Левіна (теорія групової динаміки) [19], К. Ховланда (теорія переконання), Л. Фестінгера (теорія когнітивного дисонансу) та ряд інших теорій, які обґрунтовують соціально-дискурсивну природу особистості та ідентичності [14].

Важливим джерелом розуміння природи комунікативних стратегій є дослідження у галузі семіотики, згідно з якими комунікативні прорахунки обумовлені неправильним використанням знаків. Семіотика Ф. де Сосюра аналізує комунікативний процес, виходячи з типології знаків, а також враховуючи три виміри семіозису. Постструктуралізм вносить корективи в теорію Ф. де Сосюра, ставлячи питання про нефіксованість значень у процесі комунікації, що викликає необхідність у нових дослідженнях проблеми відкритості тексту, меж його інтерпретації.

На роль базової дисципліни методологічного характеру для наук, що мають справу з текстами різного роду висловлювань, претендує неориторика. Проголосивши своїм завданням «вивчення непорозуміння між людьми та пошук засобів ... щодо попередження та усунення втрат у процесі комунікації» [22, с. 9], неориторика розглядає текст як знакове тіло дискурсу.

Постановка завдання

Визначити тип комунікативних стратегій, що обумовлює соціальні взаємодії у відкритій (демократичній) та закритій (тоталітарній) соціальних системах.

Основна частина

Ідеї символічного інтеракціонізму, що пояснюють соціальну реальність як таку, яка складається з різноманіття можливих «перспектив» та систем соціальних взаємодій [20], дозволили порушити питання про те, що завдяки комунікації кожний член суспільства бере участь у колективній та координованій діяльності з конституювання самого суспільства. Такі ідеї отримали розвиток в контексті інтеракціональної інтерпретації процесів комунікації. Інтеракціональний підхід розглядає смисли, цінності та знання як такі, що виникають із взаємодії історично та культурно обумовлених суб'єктів, а також з об'єктивної діяльності, яка існує через побудовані людиною смисли, однак цими смислами не вичерпується [23].

Фактором переходу до інтеракціональної моделі комунікації стала філософія мови, що склалась на початку ХХ століття, зокрема – теорія діалогу, запропонована М.М. Бахтіним. Хоч дослідник не вживав сам термін «стратегія», проте вказував на стратегічний характер спілкування: «коли ми будемо своє мовлення, нам завжди уявляється ціле нашого висловлювання... Ми не нанизуємо слова, не йдемо від слова до слова, а як би заповнюємо потрібними словами ціле» [6, с. 266]. Транстекстуальна структура висловлювання (комунікативної події) і є змістовим наповненням поняття «комунікативна стратегія». Сформульована в загальному вигляді, вона передбачає конфігурацію інстанцій висловлювань, визначених ще Аристотелем, який включав у комунікативну подію «самого оратора», «предмет, про який він говорить», а також «особу, до якої він звертається» [3, с. 24]. Відтворюючи аристотелівський трикутник (автор – текст – реципієнт), М.М. Бахтін шукає гармонію не у співвідношенні зовнішніх частин, а у внутрішній єдності, що утворює взаємодію цих частин.

На думку вченого, гармонійна єдність «предмета, цілі та ситуації висловлювання» [6, с. 358] обумовлює жанр, оскільки «всі наші висловлювання мають певні та відносно стійкі типові форми побудови цілого, які організують наше мовлення майже так само, як його організують граматичні форми» [6, с. 257].

Ці архітектонічні моменти, які виступають «типами побудови цілого, типами його завершення, типами ставлення мовця до інших» [6, с. 242], мають у собі «здатність визначати активну зворотну позицію інших учасників спілкування» [6, с. 261]. У такому випадку, опиняючись у ролі адресата та визначаючи комунікативну стратегію адресанту, ми «з самого початку маємо відчуття мовленнєвого цілого, яке тільки згодом диференціюється в процесі мовлення» [6, с. 258].

Діалогічна концепція мови М.М. Бахтіна розглядає знак як єдність означника та означуваного, однак для дослідника знаки не існують поза сумісною діяльністю людей. Вони є частиною соціальної діяльності, в межах якої вони використовуються для заміщення будь-чого іншого. Отже, М.М. Бахтін розглядає референційну сторону знаку в широкому контексті соціальної практики: «По суті, скільки контекстів вживання даного слова, стільки його значень» [4, с. 87]. Звідси – «множинність значень – конститутивна ознака слова» [4, с. 112].

Індивідуальне висловлювання не є індивідуальним фактом, оскільки загальні риси усіх індивідуальних мовленнєвих актів породжують соціальні результати. «Буття, що відображене в знаку, не просто відображене, але переломлене в ньому завдяки перехрещенням різноспрямованих соціальних інтересів у межах одного знакового колективу» [4, с. 27-28].

Отже, для М.М. Бахтіна значення виникає тільки в місці взаємодії знаку із соціальним контекстом, що допомагає визначити діалогічну філософію мови як теорію значень як вживання. Якщо можливість присвоєння значення виникає із соціальної діяльності, то потенція надавати значення розглядається дослідником як конвенціалізований спосіб діяльності у певних соціальних ситуаціях.

У теорії діалогу М.М. Бахтіна вперше на прикладі словесної творчості була показана єдність комунікації та когніції. Спираючись на дослідження в рамках індивідуалістичного суб'єктивізму, представниками якого є В. Гумбольдт, О. Потебня, К. Фослер, Л. Шпітцер та Б. Кроче, вчений указує на те, що цей підхід ігнорує соціальну природу висловлювання. Для М.М. Бахтіна структура висловлювання та переживання, що виражається в ньому, – соціальна структура. «Стилістичне оформлення висловлювання – соціальне оформлення та самий мовленнєвий потік висловлювань, до якого справді зводиться реальність мови, є соціальним потоком. Кожна краплина в ньому соціальна, соціальна й уся динаміка його становлення» [4, с. 103].

Теорія діалогу М.М. Бахтіна виникла в руслі феноменології, яка розробила розуміння комунікації як переживання *Я* та *Іншого* у діалозі. Подібно до того, як кожному суб'єкту передує об'єкт, так і кожній особистості передує інша особистість, кожному *Я* передує *Ти*. Критикуючи ідеї Ф. де Соссюра, зорієнтовані на вивчення мови як абстрактного набору правил на відміну від мовлення як реалізації цього набору в реальних контекстах, М.М. Бахтін пише: «Слово, зорієнтоване на співрозмовника, зорієнтоване на те, хто цей співрозмовник: чи це людина з тієї ж соціальної групи чи ні, чи стоїть вона вище або нижче (ієрархічний ранг співрозмовника), чи перебуває вона із мовцем у близьких соціальних відносинах (батько, брат, чоловік тощо). Абстрактного співрозмовника, так би мовити, людини в собі, не може бути; з нею дійсно у нас не було б спільної мови ні в буквальному, ні в переносному значенні» [5, с. 311]. Дослідник підкреслює, що «найближча соціальна ситуація та більш широке соціальне середовище повністю визначають – притому, так би мовити, зсередини – структуру висловлювання» [5, с. 311].

Безпосереднім попередником М.М. Бахтіна вважають М. Бубера, який виклав основну ідею філософії

діалогу: *Я* є відношенням до *Ти*, завдяки чому реалізується істинне призначення людини. Відносини між *Я* та *Ти* розглядаються не як суб'єктивна подія, оскільки *Я* не уявляє (не суб'єктивує) *Ти*, а зустрічає його. Поняття «між» підкреслює розрив як особливу дистанцію між *Я* та *Ти*, що виступає тим місцем, де реалізується істинне буття діалогічної людини.

Заслуга М.М. Бахтіна полягає в тому, що він розвиває буберівське поняття «між», розсуваючи межі семіозису за рахунок того, що розглядає його як результат взаємодії знаку із контекстом. Так діалог стає моделлю мови, думки, свідомості, особистості, суспільства, культури, історії, які виникають під час зустрічі з *Іншим*.

На думку М.М. Бахтіна, *Я* займає стосовно *Іншого* таку позицію, з якої може бачити *Іншого* так, як він бачить *Я* і як не може бачити самого себе – як «наявність» та «цілісність». Така позиція передбачає надлишок бачення, як «зовнішнього», так і «внутрішнього». «Адже в будь-який даний момент, в якому становищі і як близько до мене не був цей *Інший* ..., я завжди буду бачити та знати децю, чого він сам із свого місця ... бачити не може... Коли ми дивимось один на одного, два різних світи відображається в зіницях наших очей» [6, с. 25].

Суб'єкт-суб'єктна форма комунікативної події конструюється відкритою комунікативною стратегією, що передбачає можливість конверсії змісту свідомостей без його ототожнення. Висловлювання тут перебуває не у пропонуванні об'єкта, припису або самого тексту, а у пропонуванні певної інтенції смислу в його персональній версії, що потребує зворотню версію для інтерсуб'єктивної реалізації. Така форма комунікації, що передбачає перенос одного персонального смислу в контекст іншої свідомості (і навпаки) здатна породжувати нові, інтерсуб'єктивні смисли.

Відкрита комунікативна стратегія є домінуючим типом стратегій, що використовуються у відкритій соціальній системі, яка базується на інструментальній раціональності, десакаралізації соціальних і політичних норм і процедур, можливості зміни соціального статусу його членів. «По-перше, у відкритому суспільстві законне вільне обговорення, і результати публічних дискусій впливають на політику. По-друге, у ньому є інститути, що сприяють волі тих, хто не шукає вигоди» [11, с. 245]. Соціальна система розуміється нами як універсальний спосіб організації суспільного життя, який виникає в результаті взаємодії соціальних дій на базі нав'язаних соціальних ролей. Вона об'єднується в упорядковане та самозберігаюче ціле зразками норм та цінностей, що забезпечують взаємозалежність частин системи та інтеграцію цілого.

Обмін думками, який лежить в основі діалогу, А. Арндт представляє як основу будь-якого правління та сумісного життя взагалі: «Я формую(сь) думкою тоді, коли я розглядаю певну річ з різних точок зору, в якій я відтворюю для себе точки зору відсутніх і так їх уявляю. Цей процес уявлення не відбувається наосліп, оскільки мені відомо про інші точки зору... Чим більше таких думок я можу включити до своїх міркувань і чим краще я можу собі їх уявити: як би я думав та відчував себе, якби я був на їх місці, тим багатша моя точка зору і тим більш кваліфікованим буде результат моїх міркувань, моє переконання» [16, с. 33].

На думку А. Арндт, засобом від ідеологічно оформлених упереджень є судження, які формуються «діалоговою достовірністю» в процесах взаємо-бесіди та взаємо-переконання. «Для мене суттєво, – пише А. Арндт, – чи можу я самостійно діяти? Ні, я бажаю розуміти» [15, с. 16].

Отже, розуміння безпосередньо пов'язане з діалогом як «безкінечна діяльність, що перебуває у постійній зміні і призводить нас до згоди, співвідноситься із реальністю, притому з таким розмахом, що ми можемо примиритися із світом, в якому такі речі (тобто злодіяння тоталітаризму) можливі» [16, с. 377].

Слід вказати на те, що діалог, в якому народжується розуміння, не завжди призводить до згоди; співробітництво не завжди призводить до здійснення планів. Такий плюралізм, який має місце в діяльній діалозі, і є ознакою відкритої соціальної системи.

Отже, до основних характеристик «відкритих» комунікативних стратегій можна віднести наступні:

- учасник комунікативного процесу розглядається як рівноправний співрозмовник, який має право на активну позицію;
- всі аргументи представлені відкрито;
- учасники не потребують посередників і можуть розраховувати на продовження комунікації;
- нема анонімних учасників комунікативного процесу.

Найважливішою характеристикою соціальної системи є її оцінка з позицій стабільного та нестабільного станів. Стабільність та нестабільність – дві протилежні, але при цьому взаємопов'язані сторони, що проявляються на різних етапах розвитку будь-якого суспільства. Разом з тим стабільність сприймається як бажаний стан суспільства, оскільки вона є найважливішою умовою прогресу.

Соціальна система може перебувати в стані статичної чи динамічної стабільності. Статична стабільність – це здатність системи ефективно протистояти зовнішнім впливам за рахунок створення та збереження стійкості. Для закритих соціальних систем характерна статична стабільність. Тоталітарні тенденції різних варіантів закритого суспільства завжди тією чи іншою мірою відповідають платонівській моделі панування розуму.

На думку філософа, така модель державного управління передбачає прихід до влади тих, хто зміг покинути «печеру незнання та видимості» та досяг справжньої мудрості. На думку мислителя, тільки філософи знають, що означає жити по істині, а тому «зацікавлені в тому, щоб заснувати на цьому знанні своє політичне панування», і таку політику зробити дійсним «мистецтвом» (технікою) замість того, щоб віддавати її на відкуп неосвіченим «смертним». Саме вони можуть слугувати людям, які постійно стурбовані пошуками власного щастя, але знаходять тільки «ланцюги» і тільки «тіні», оскільки бачать нечіткий відблиск щастя.

У платонівській державі розумність не визначається в ході суспільних дискусій. Це впливає з його концепції ідеалізму, згідно з якою будь-яка спроба висловити ідею приречена на невдачу. Теорія дихотомічного визначення понять та диференціації їх смислу відображена в діалогах, де опоненти Сократа виступають як носії хибних висловлювань.

Якщо істина представлена абсолютно, вона позбавлена діалогу, догматизується та підтримується за допомогою сили. Отже, на противагу Аристотелю, в концепції Платона риторика не є ні засобом публічних дискусій, ні засобом інформування мешканців печери про нормативно-орієнтуючі категорії справедливої організації суспільства. Її єдина роль – змінювати віру в законну владу філософів через згоду підкорюватись ідеї загального блага, яка обіцяє людям справжнє щастя.

Отже, закрита соціальна система виступає як приклад стійкого суспільства з притаманним йому «підкоренням магічним силам» [21, с. 1], які зводять усі суспільні події до центрального та монополізованого суб'єкта будь-якої правди та влади. Беручи до уваги цей факт, можна стверджувати, що активність, як сутнісна характеристика суб'єкта, тут зникає. Індивід стає об'єктом без права бути активним суб'єктом в його самоідентифікації та визначенні власного ставлення до існуючого порядку речей.

На цій основі можна виділити сутнісні риси «закритих» комунікативних стратегій:

- відсутність рівноправного статусу учасників процесу комунікації;
- виключення діалогу (учасники комунікативного процесу або не оповіщаються про прийняті рішення, або оповіщаються через посередників);
- аргументи замінюються мотивами правлячої групи;
- перетворення дискусії на протистояння, де обвинувач виступає як анонім.

Характеризуючи статичну стабільність закритої соціальної системи, яка зберігає стійкість, треба вказати різні типи стійкості: непорушність та рівноважність. Непорушність характерна для абсолютної стабільності, однак жодна соціальна система не може перебувати у такому стані довгий час, оскільки під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, почнеться процес її дестабілізації.

За умов рівноважності система характеризується більшою відкритістю до зовнішніх впливів. Враховуючи цю особливість рівноважності, можна сказати, що вона менш бажана для соціальної системи, ніж нерівноважність, яку розуміють як постійні коливання системи, але у межах норми певної збалансованості підсистем, мікросистем та елементів системи [12].

Для відкритих соціальних систем характерна динамічна стабільність, за якої такі системи здатні зберігати характерні риси своїх підсистем, елементів, мікросистем протягом певного відрізка часу, сприймати та асимілювати внутрішні та зовнішні імпульси, що її трансформують.

Крім того, умовою стабільності в таких системах стає внутрішнє джерело динаміки буття системи – соціальний суб'єкт, його творча активність. Від того, як люди ставляться до соціальної дійсності, як уявляють собі ті завдання, які перед ними стоять, які можливості вони мають, залежить відповідь на «виклики історії» [13, с. 26].

Плюралізм думок, які існують у відкритій соціальній системі, забезпечує розвиток суспільства. На думку Аристотеля, практичні питання не можуть вирішуватися за допомогою аподиктичних доказів, а апелюють до думок як засобу переконання. Оскільки ж думки плюралістичні, як і суб'єкти, які їх висловлюють, то практичні питання є предметом принципової дискусії, яка допомагає розумному осмисленню колективної волі.

Отже, публічне обговорення, згідно з поглядами Аристотеля, має компенсувати брак знання в області практичної та політичної дії. Для того, щоб публічна дискусія впоралася з даним завданням, необхідно систематизувати ресурси переконання та механізм їх оновлення. Цьому мислитель присвячує свою «Риторику», справа якої, за словами філософа, не переконувати, але в кожному даному випадку знаходити можливості переконання.

Рішення про те, чи є промова переконливою, належить слухачам. Таке рішення не може прийняти сторонній спостерігач, воно передбачає включення до загального обговорення, залучення до загальних суджень. За таких умов людина може реалізувати себе як людина з унікально притаманною їй організацією лише за допомогою участі в забезпеченні устоїв державного правління, загальність яких утворює основу для угод та привносить в життя полісу стабільність, засновану на згоді. З вищесказаного можна зробити висновок, що у відкритій соціальній системі, що вивільнює критичні здібності людини» [21, с. 1], особливою

функцією критичного мислення є аналіз практики міркувань, спрямований на виявлення в ній помилок.

Отже, можна стверджувати, що комунікативна стратегія, заснована на взаємовідносинах *Я – Ти*, стає домінуючою у визначенні характеру соціальних взаємодій у відкритій соціальній системі.

Розглядаючи суб'єкт–суб'єктні відносини діалогу, М. Бубер підкреслює, що відносини *Я – Ти* недовговічні та неминуче перетворюються на відносини *Я – Воно*, де індивід знає описання, розчленування, класифікації та може бути представлений у вигляді суми об'єктивних якостей: «У світі кожне *Ти* відповідно до своєї сутності приречене стати річчю та знову і знову відходити у речовність» [7, с. 20]. У процесі соціальної взаємодії з'являються риси механічності, запрограмованості, реактивності. Необхідність не просто коритися готовим нормам, але будувати свою систему взаємодій відповідно до них задається культурним контекстом суспільства.

Висновки

Домінуючий тип комунікативної стратегії як технології соціальної комунікації обумовлює характер соціальної системи: суб'єкт–суб'єктні (*Я – Ти*) взаємовідносини формують відкриту (демократичну) соціальну систему, а суб'єкт–об'єктні (*Я – Воно*) взаємовідносини – закриту (тоталітарну). Суб'єкт–суб'єктні відносини характеризуються свідомим устремлінням суб'єкта до взаємодії, опосередкованим вільним цілепокладанням та самосвідомістю, суб'єкт–об'єктні відносини характеризуються втратою чи відсутністю цієї здатності, в результаті чого *Інший* зводиться до об'єкта, а соціальні взаємодії втрачають свою діалогічну форму.

Список літератури

1. *Аристотель*. Никомахова етика //Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 53-294.
2. *Аристотель*. Политика //Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 375-644.
3. *Аристотель*. Риторика //Античные риторики. Под. ред. А.А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 15-164.
4. *Бахтин М.М.* – Волошинов В.Н. (М.М.Бахтин). Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке. М.: Лабиринт, 1993.
5. *Бахтин М.М.* Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Худож. литература, 1972. – 127 с.
6. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества./ М.М. Бахтин. Сост. С.Г. Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 423 с. (Из истории советской эстетики и теории искусства).
7. *Бубер М.* Два образа веры: Пер. с нем. Под ред. П.С. Гуревича, С.Я. Левит, С.В. Лезова. – М.: Республика, 1995. – 464 с.
8. *Выготский Л.С.* Собрание сочинений в шести томах. Т.2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982.
9. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность : (Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология», «Клин. психология»). – М.: Смысл: Academia, 2004. – 345 с.: табл.
10. *Платон*. Государство //Платон. Сочинения в трех томах. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3 (1). – С. 89-454.
11. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. Т. 1. Чары Платона. Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — 448 с.
12. *Назаретян А.П.* Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? //Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 82-94.
13. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
14. *Antaki, C. and Widdicombe, S. (eds.)* Identities in Talk. – London: Sage Publications, 1998.
15. *Arendt H.* Briefe 1925 bis 1975: und andere Zeugnisse. – Frankfurt: V. Klostermann, 1998. – 435 S.
16. *Arendt H.* Was ist Politik? – München: Minerva-Publikation, 1993. – 594 S.
17. *Craig, R. T.* Communication // T. O. Sloane (Ed.), Encyclopedia of Rhetoric.- New York: Oxford University Press, 2001. – P. 125-137.
18. *Havel V.* Am Anfang war das Wort. – Reinbek: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990. – 312 S.
19. *Levin S.R.* Concerning What Kind of Speech Act a Poem is // Pragmatics of Language and Literature / Ed. by T.van Dijk. – Amsterdam; Oxford; N.Y.: Amer. Elsevier, 1976.
20. *Mead, G.H.* Mind, Self and Society. – New York, 1934.
21. *Popper K.* The Open Society and Its Enemies. – London: Routledge & Kegan Paul. Reprinted by Routledge, 1993.
22. *Richards I.A.* The Philosophy of Rhetoric. – London, 1936.
23. *Wertsch J.V. (ed.)* Culture, Communication and Cognition: Vygotskian perspectives. – Cambridge, Cambridge University Press, 1985.